

ЦИВІЛЬНІ ПРОЦЕСУАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В СИСТЕМІ ПРАВОВИХ ВІДНОСИН В УКРАЇНІ

УДК 347.94

О. С. ЗАХАРОВА*кандидат юридичних наук, доцент, Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

В статті розкрито сутність цивільних процесуальних відносин. Автор аналізує погляди науковців-процесуалістів стосовно визначення цивільних процесуальних відносин і звертає увагу, що більшість з них вважають нормативність процесуальних відносин головною їхньою ознакою. Важливим є й те, що суд є обов'язковим суб'єктом цих правовідносин. Автор робить висновок, що виникнення процесуальних відносин можливе лише на диспозитивній основі в результаті вольових дій осіб, які звертаються до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чин інтересів. Автор вважає, що правовідносини структуровані у провадження, які в свою чергу складаються із стадій, що послідовно змінюють одна одну. Кожному процесуальному праву кореспондує певний процесуальний обов'язок і навпаки, тобто кожна процесуальна дія одного учасника процесу має процесуальні наслідки для всіх учасників процесу.

Ключові слова: *правовідносини, цивільні процесуальні відносини, цивільний процес, суд, суб'єкти цивільних процесуальних відносин, учасники процесу.*

CIVIL PROCEDURAL LEGAL RELATIONS
IN THE RELATIONS IN UKRAINE

Zakharova O.

Received: 16 Apr 2015.

При здійсненні судочинства в цивільних справах між судом, з однієї сторони та учасниками процесу з іншої виникають суспільні зв'язки, які регулюються нормами цивільного процесуального права. В теорії цивільного процесуального права питанням про цивільні процесуальні відносини (їх зміст, правосуб'єктність, об'єкт) приділялась значна увага. Але й досі ці питання залишаються дискусійними. Більшість вчених-процесуалістів вважають, що цивільні процесуальні відносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права суспільні відносини, що виникають при здійсненні правосуддя між судом з однієї сторони, та іншими учасниками судочинства з іншої [2, 110–111; 3, 67; 6, 393; 9, 77]. В той же час існували й інші погляди, наприклад, В. П. Мазолін, Д. Р. Джалилов вважали, що цивільні процесуальні відносини виникають з метою врегулювання іншого, фактичного суспільного відношення. Так, зокрема, В. П. Мазолін вказував на те, що за наслідками правового регулювання одні відносини не перетворюються у інші, а виникають нові відносини – правові, які тільки їх закріплюють [8, 52]. Д. Р. Джалилов свого часу також зазначав, що правові відносини складають основну форму правового регулювання суспільних відносин, вони є інструментом за допомогою якого норми права впливають на суспільні відносини [5, 16].

Критикуючи такі підходи В. В. Комаров зазначав, що в основу названих поглядів покладено різні уявлення про співвідношення правової норми, правових і суспільних відносин [6, 96].

Тож при дослідженні проблем цивільних процесуальних відносин в першу чергу слід з'ясувати у зв'язку з чим вони виникають і які в них характерні ознаки.

Конституцією України кожній особі гарантовано право на звернення до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. При здійсненні правосуддя в цивільних справах суд вступає у певні відносини щодо застосування норм матеріального та процесуального права з учасниками цивільного процесу. Чим повніше і детальніше будуть врегульовані ці відносини тим з більшою впевненістю ми можемо говорити про захищеність прав громадян в державі.

Цивільні процесуальні відносини є достатньо складним за своїм змістом юридичним явищем. Воно вже давно відомо в юридичній науці, але найбільш повна його характеристика саме як «правовідношення» належить німецькому вченому-процесуалісту Оскару Бюлову. Співвідношення прав однієї особи та обов'язків іншої складають зміст правовідношення в тісному, технічному сенсі. Із цього О. Бюлов робив висновки, що в позовному процесі існує два юридичних відношення: 1) між позивачем та судом та 2) між відповідачем та судом. Сторони ж між собою не перебувають у юридичних відносинах, оскільки процесуальним правам однієї не відповідають обов'язки іншої. Одночасно О. Бюлов зазначав, що процесуальні відносини не є приватно-правовими відносинами, оскільки процесуальні права та обов'язки виникають між державними установами та громадянами і, оскільки, в процесі проявляється діяльність посадових осіб, то процес входить до публічного права, тобто «процес – це публічно-правові відносини». Від інших юридичних відносин він відрізняється тим, що при виникненні він не залишається незмінним, а навпаки,

розвивається, рухається аж до кінцевого вирішення [1, 251]. Все вище наведене дає можливість зробити висновок про те, що цивільні процесуальні відносини мають свої специфічні ознаки. По-перше, цивільні процесуальні відносини мають виключно правовий характер. Вони виникають, розвиваються і припиняють своє існування виключно на підставі процесуальних норм. По-друге, цивільні процесуальні відносини характеризуються тим, що основним методом їх регулювання є імперативність. Суд, як орган влади наділений повноваженнями здійснювати правосуддя і його вказівки є обов'язковими для всіх учасників процесу. Навіть тоді, коли сторони не погоджуються із прийнятим рішенням по справі вони вправі його оскаржити, але ігнорувати, не виконувати не мають права навіть під загрозою притягнення до відповідальності. Ця теза повністю ґрунтується на конституційному приписі, закріпленому у ст. 124 згідно з яким судові рішення ухвалюються судами іменем України і є обов'язковими до виконання на всій території України.

Слід погодитися із проф. В. В. Ярковим, який зазначав, що саме через взаємодію держави в особі суду і осіб, що звернулися за судовим захистом і проявляється публічно-правовий характер цивільних процесуальних правовідносин [4, 51]. По-третє, характерною ознакою цивільних процесуальних правовідносин є те, що обов'язковим суб'єктом цих відносин є суд. Будь-які відносини, що виникають між учасниками процесу можуть розглядатися виключно в межах судової діяльності. Із судом взаємодіють учасники процесу, кількість яких може бути різною і визначається характером і особливостями конкретної цивільної справи. Слід зазначити, що в новому цивільному процесуальному кодексі України на відміну від попереднього більш чітко визначено склад учасників процесу. Так, зокрема, у ст. 26 ЦПК України до складу осіб позовного

провадження віднесено сторони, треті особи, представників сторін і третіх осіб; у справах наказного та окремого провадження – заявники, інші заінтересовані особи, їхні представники. До інших учасників цивільного процесу, які допомагають у здійсненні правосуддя належать секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, перекладач, спеціаліст, особа, яка надає правову допомогу.

По-четверте, цивільний процес і правовідносини, що виникають при його здійсненні характеризуються поступовістю руху. Він постійно розвивається від однієї процесуальної дії до іншої, від однієї стадії до іншої. В. В. Ярков зазначає, що є неможливим перехід процесуальних відносин від одного етапу до наступного без вчинення певних процесуальних дій, наприклад, не можна одразу після прийняття заяви до свого провадження передати справу до розгляду у судовому засіданні. Як виключення з цього правила В. В. Ярков розглядає можливість передачі рішення суду на виконання одразу ж після закінчення розгляду в суді першої інстанції і набрання ним законної сили, в разі, якщо жодна сторона не вчинила дій щодо перегляду даного рішення [4, 52].

В цьому контексті, звертає на себе увагу невадале реформування процесуального законодавства у зв'язку з судово-правовою реформою 2010 року, за якою були внесені зміни у ч. 7 ст. 130 ЦПК України і проведення попереднього судового засідання стало необов'язковим. Це призвело до того, що судді ігнорують такий важливий етап в процесі, як підготовка справи до судового розгляду. Тож питання про формування доказової бази, суб'єктний склад у справі починають з'ясуватися вже безпосередньо під час розгляду справи, що в свою чергу впливає на затягування строків розгляду справи. На нашу думку, це призвело до того, що не спрацьовує основна

концептуальна ідея чинного кодексу – належно підготувати справу до судового розгляду, відсікти ті справи де спір можна врегулювати мирним шляхом і в одне-два судові засідання розглянути цивільну справу.

Характеризуючи цивільні процесуальні відносини не можна не звернути увагу на таке питання, яке і досі залишається дискусійним, а саме, скільки правовідношень виникає в конкретній цивільній справі: одне комплексне єдине чи декілька при вчиненні конкретної процесуальної дії. В. В. Ярков вважає, що вірним є підхід, коли в конкретній цивільній справі виникає єдине складне процесуальне правовідношення в рамках якого виникають, змінюються та припиняються окремі процесуальні правовідносини, що пов'язані із виконанням окремих процесуальних дій [4, 53].

Не погоджуючись із такою точкою зору М. Й. Штефан зазначає, що цивільний процес не можна звести до одних комплексних цивільних процесуальних правовідносин. Залежне від завдань суб'єкта і виконуваних ним цивільних процесуальних функцій визначаються його процесуальні права і обов'язки. Слід погодитися із М. Й. Штефаном у тому, що виникнувши в суді першої інстанції, вони розвиваються в процесі провадження по розгляду і вирішенню справи й припиняються з постановленням і проголошенням судом рішення [9, 77]. В наступних стадіях процесу виникають нові правовідносини. Свідченням цього є хоча б та обставина, що змінюється суб'єктний склад учасників цих правовідносин, наділених новим обсягом прав і обов'язків, та об'єкт. Тобто суд апеляційної та касаційної інстанцій виконують зовсім інші функції аніж суд першої інстанції.

Таким чином можна зробити висновок, що процес є юридичним відношенням, він розвивається так само, як і будь яке інше

правовідношення і має свої, притаманні тільки йому специфічні ознаки.

Цивільні процесуальні відносини мають такі характеризуючі ознаки:

1) виникають виключно на диспозитивній основі в результаті вольових дій осіб, які звертаються до суду за захистом порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чин інтересів;

2) обов'язковим суб'єктом цих правовідносин є суд;

3) виникають ці правовідносини виключно на підставі процесуальних норм;

4) кожному процесуальному праву кореспондує певний процесуальний обов'язок і навпаки, тобто кожна процесуальна дія одного учасника процесу має процесуальні наслідки для всіх учасників процесу;

5) ці правовідносини структуровані у провадження, які в свою чергу складаються із стадій, що послідовно змінюють одна одну.

Тож ми як і більшість науковців вважаємо, що цивільні процесуальні відносини – це врегульовані нормами цивільного процесуального права відносини, що виникають між судом та учасниками процесу при здійсненні правосуддя в конкретній цивільній справі.

В теорії права до підстав виникнення будь-яких правовідносин відносять: наявність норми права; правосуб'єктність та певні юридичні факти.

Для виникнення цивільних процесуальних відносин необхідна наявність норм цивільного процесуального права, в яких будуть закріплені загальнообов'язкові, належні чи дозволені правила поведінки при здійсненні правосуддя в цивільних справах і виконання яких гарантується державою застосуванням примусу в разі невиконання або неналежного виконання.

Норми цивільного процесуального права мають свою спеціалізовану направленість, що зумовлює їх своєрідність, відмінність від інших норм права. Вони можуть бути класифіковані за різними підставами. В теорії права найбільш поширеними підставами класифікації є за функціональною спрямованістю: регулятивні норми і охоронні.

Регулятивні норми цивільного процесуального права здійснюють регулювання цивільних процесуальних відносин шляхом наділення їх учасників правами і обов'язками. Охоронні – здійснюють регулювання цивільних процесуальних відносин шляхом встановлення певних мір юридичної відповідальності, правовідновлюючих заходів тощо.

Якщо в основу класифікації буде покладено спосіб правового регулювання правил поведінки, то вони поділяються на заборонні, зобов'язальні, уповноважувальні.

Заборонні норми цивільного процесуального права встановлюють заборону на вчинення певних процесуальних дій, наприклад, не допускається спір між судами про підсудність (ст. 117 ЦПК).

Зобов'язальні норми цивільного процесуального права встановлюють обов'язок особи вчиняти певні процесуальні дії, наприклад, обов'язок осіб, які беруть участь у справі, повідомляти суд про зміну свого місця проживання (перебування, знаходження) та про причини неявки в судове засідання (ст. 77 ЦПК).

Уповноважувальні норми цивільного процесуального права встановлюють дозвіл на здійснення особою тих чи інших активних дій. Характерною особливістю цих норм є те, що вони надають суб'єктам свободу розпоряджатися своїми правами, однак не зобов'язують їх реалізовувати.

Така класифікуюча ознака як методо правового регулювання дає можливість

виокремити такі групи норм, як імперативні та диспозитивні.

Імперативні норми цивільного процесуального права встановлюють категоричні приписи поведінки суб'єктів, які не можуть бути змінені. Якщо суб'єкти цивільних процесуальних правовідносин відхиляються від їх виконання, то така поведінка є неправомірною. Гарантіями їх реалізації є цивільні процесуальні санкції. Наприклад, якщо особа порушує встановлені в суді правила або протиправно перешкоджає здійсненню цивільного судочинства до неї застосовують заходи процесуального примусу (ст. 91 ЦПК).

Диспозитивні норми цивільного процесуального права встановлюють права в межах яких дозволена активна поведінка суб'єктів правовідносин (ст.ст. 27, 31 ЦПК).

Залежно від обсягу дії цивільні процесуальні норми поділяються на загальні і спеціальні. Загальні норми цивільного процесуального права встановлюють правила, які є обов'язковими для всіх суб'єктів правовідносин. Наприклад, правило, закріплене у ч. 5 ст. 11-1 ЦПК про відповідальність за несанкціоноване втручання в роботу автоматизованої системи документообігу є обов'язковим для всіх суб'єктів цивільних процесуальних відносин.

Спеціальні норми цивільного процесуального права встановлюють правила з метою конкретизації або деталізації одного або типового правовідношення. Наприклад, якщо ст. 3 ЦПК визначено загальне правило про можливість судового захисту права, то ст.ст. 118, 119 ЦПК встановлюють спеціальне правило про форму звернення до суду.

Передумовою виникнення цивільних процесуальних відносин є наявність цивільної правосуб'єктності. Процесуальна правосуб'єктність складається із

двох елементів: процесуальної правоздатності та процесуальної дієздатності. Процесуальна правоздатність визначається як здатність мати цивільні процесуальні права та обов'язки (ст. 28 ЦПК). Цивільна процесуальна дієздатність визначається як здатність особисто здійснювати цивільні процесуальні права та виконувати свої обов'язки в суді (ст. 29 ЦПК).

Якщо цивільна процесуальна правоздатність з'являється у суб'єктів цивільних процесуальних відносин з народження, то дієздатність, як правило з досягненням повноліття. В той же час, слід зазначити, що для різних груп суб'єктів цивільних процесуальних правовідносин цивільна процесуальна правосуб'єктність має свої специфічні особливості. Зокрема, правосуб'єктність представників, перекладачів, експертів, свідків буде мати свої особливості.

Самостійною передумовою виникнення цивільних процесуальних відносин є юридичні факти процесуального характеру. Ними є дії суду та учасників процесу, які вчиняються на підставі норм цивільного процесуального права.

У деяких випадках до юридичних процесуальних фактів належать і бездіяльність учасників процесу. Особливістю таких юридичних процесуальних фактів є те, що процесуальна бездіяльність – форма невиконання процесуальних обов'язків суб'єктами цивільного процесуального права. Результатом невиконання передбачених законом процесуальних обов'язків виступають, як правило, засоби процесуального примусу, що мають у цивільному процесі обмежений характер, – привід свідка, попередження тощо (ст.ст. 91–94 ЦПК) [7, 402].

Такі юридичні факти як події також можуть бути передумовами виникнення, зміни чи припинення цивільних процесуальних відносин. Наприклад, тяжка хвороба відповідача чи позивача, ліквідація

юридичної особи, смерть фізичної особи викликають зупинення чи закриття провадження у справі.

Цивільні процесуальні відносини виникають при наявності певної сукупності процесуальних дій, які завершуються діями суду. В свою чергу процесуальний закон у більшості випадків передбачає форму здійснення таких дій з наступною фіксацією у відповідному процесуальному акті.

В теорії цивільного процесу питання про об'єкт цивільних процесуальних відносин є дискусійним. На наш погляд, під об'єктом слід розуміти ті процесуальні наслідки, заради яких розпочато процесуальну діяльність. Відповідно до ст. 1 ЦПК метою процесуальної діяльності є захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. З цього випливає, що об'єкт цивільних процесуальних відносин це захист права. Але це кінцевий результат процесуальної діяльності. Ми ж знаємо, що за свою структуру процес складається із системи проваджень, кожне з яких складається із стадій. Якщо кінцевим результатом провадження є захист права, то виникає запитання чи існує об'єкт процесуальної діяльності на рівні стадії цивільного

процесу. В цьому контексті є слушною концепція за якою виділяється загальний об'єкт для всіх цивільних процесуальних відносин та спеціальний об'єкт для окремих конкретних цивільних процесуальних відносин [7, 407]. Загальний об'єкт співпадає із метою процесуальної діяльності – це захист порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів. Для окремих цивільних процесуальних відносин виокремлюється спеціальний об'єкт, Наприклад, відповідач, треті особи в цивільному процесі намагаються захистити свої суб'єктивні права, а це може не співпадати з інтересами позивача в цивільній справі тощо.

Неоднозначно в теорії цивільного процесу вирішується питання і про зміст цивільних процесуальних відносин. Одні науковці під змістом цивільних процесуальних відносин розуміють процесуальні дії суду та учасників процесу. Інші вважають, що зміст цивільних процесуальних відносин складається тільки з процесуальних прав та обов'язків учасників процесу. Найбільшої підтримки знайшла позиція, що зміст цивільних процесуальних відносин складається із цивільних процесуальних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин і процесуальних дій щодо їх реалізації [9, 94].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. *Васьковский Е. В.* Учебник гражданского процесса / Е. В. Васьковский. – М., 1914. – С. 251.
2. *Гражданский процесс* / [под ред. проф. М. К. Треушников]. – М. : Статут, 2014. – 906 с. – С. 110–111.
3. *Гражданское процессуальное право России* / [под ред. М. С. Шакарян]. – 1998 – С. 67.
4. *Гражданский процесс : учебник* / [отв. ред. В. В. Ярков]. – М. : Инфотропик Медиа, 2012. – 768 с. – С. 51.
5. *Джалилов Д. Р.* Гражданско-процессуальное правоотношение и его субъекты / Д. Р. Джалилов. – Душанбе, 1962. – С. 16.
6. *Комаров В. В.* Учение о гражданских процессуальных правоотношениях и их субъектах : в кн.: Проблемы науки гражданского процессуального права / [под ред. проф. В. В. Комарова]. – Харьков : Право, 2002. – С. 96.

7. *Курс цивільного процесу* : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова [та ін.] ; за заг. ред. В. В. Комарова. – Харків : Право, 2011. – 1352 с. – С. 393.
8. *Мазолин В. П.* О гражданско-процессуальном отношении / В. П. Мазолин // Сов. Гос-во и право. – 1955. – № 6. – С. 52.
9. *Штефан М. Й.* Цивільне процесуальне право України : академічний курс / М. Й. Штефан. – К. : Ін Юре, 2005. – 624 с. – С. 77.

Стаття надійшла до редакції: 16.04.2015.

Рекомендовано кафедрою цивільного, господарського права та процесу

CIVIL PROCEDURAL LEGAL RELATIONS IN THE RELATIONS IN UKRAINE

Zakharova O.

Abstract: The article reveals the essence of civil procedural relations. The author analyzes the views of scientists-protsesualistiv concerning the definition of civil procedural relations and notes that most of them consider normative procedural relations their main feature. Important is the fact that the court is binding subject of these relations. The author concludes that the emergence of procedural relations is possible only on discretionary basis as a result of voluntary actions of people who come to court for protection of violated, unrecognized or disputed rights, freedoms rank of interest. The author believes that structured legal proceedings, which in turn consist of stages succeeding one another. Each protsessualnomu right corresponds a duty of procedural and vice versa, that every procedural action by a procedural process has implications for all process participants.

Keywords: legal, civil procedural relations, civil litigation, trial, subjects of civil procedural relations actors.

ГРАЖДАНСКИЕ ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В СИСТЕМЕ ПРАВОВЫХ ОТНОШЕНИЙ В УКРАИНЕ

Захарова Е. С.

Резюме: В статье раскрывается сущность гражданских процессуальных отношений. Автор анализирует взгляды ученых-процессуалистов и обращает внимание, что большинство из них считает нормативность основной их характеризующей чертой. Автор отмечает, что суд является обязательным субъектом гражданских процессуальных отношений. Автор приходит к выводу о том, что возникновение процессуальных отношений возможно исключительно на диспозитивной основе в результате волевых действий лиц, которые обращаются в суд за защитой нарушенных, непризнанных или оспоренных прав, свобод или интересов. Автор делает вывод, что правоотношения структурированы в производства, которые в свою очередь состоят из стадий, последовательно сменяющих одна другую. Каждому процессуальному праву корреспондируют определенные процессуальные обязанности. Каждое процессуальное действие одного участника процесса имеет процессуальные последствия для всех иных участников процесса.

Ключевые слова: правоотношения, гражданские процессуальные отношения, гражданский процесс, суд, субъекты гражданских процессуальных отношений, участники процесса.